

ՄԵՏԱՂՅԱ ՋՐԽՄԻԿՆԵՐԻ ՏԻՊԱԲԱՆԱԿԱՆ ԲՆՈՒԹԱԳԻՐԸ

Մերի Ավետիսյան

Հայոց ազգագրության և ազատագրական պայքարի ազգային թանգարան

Բանալի բառեր՝ մետաղ, ջրիմիկ, ջուր, խոհանոցային սպասք, կիսազնդան ներդիր, Ալեքսանդրապոլ:

Հոդվածում ներկայացված են ջրիմիկների մետաղյա տարբերակներ, որոնց տարածվածությունը կենցաղում կապված էր XIX-XX դարերում Հայաստանի և Անդրկովկասի բազմաթիվ քաղաքներում պղնձագործության զարգացման ծավալների մեծացման հետ: Փորձ է արվել դիտարկել ջրիմիկների արտաքին ձևի և տարածաշրջանային առանձնահատկությունները Հայոց ազգագրության թանգարանի պղնձե ջրիմիկների հավաքածուի ուսումնասիրության, ինչպես նաև ժամանակակից պղնձագործ վարպետների փոխանցած տեղեկությունների հիման վրա:

Նախաբան. XIX-XX դարերում հայոց ավանդական կենցաղում ջուր խմելու նպատակով լայնորեն կիրառվել են պղնձե, կավե, փայտե 0,5լ.-1լ. տարողությամբ, 10-25 սմ բարձրությամբ տարաներ, որոնք, ելնելով կենցաղում ունեցած գործառնությունից, ստացել են ջրիմիկ անվանումը, ինչը նշանակում է ջուր խմելու աման:¹ Շատ հաճախ ջուր խմելու համար օգտագործվող սպասքը արտաքին ձևով կրկնել է ջուրը պահելու համար նախատեսված սպասքի տեսակներին, սակայն ունեցել է փոքր չափեր: Այս է պատճառը, որ երբեմն հանդիպում ենք նույն անունը կրող, ձևով նման, տարողունակությամբ տարբեր ջուր խմելու և ջրի պաշար հավաքելու համար նախատեսված սպասքի տեսակների: Հայաստանի տարբեր պատմագրագրական շրջաններում նմանատիպ սպաս-

¹ Սուրիապյան Ա., Հայոց լեզվի հոմանիշների բացատրական բառարան, Երևան, 2009, էջ 962:

քը կրել է տարբեր անվանումներ. Վանում՝ թոսիկ, Սյունիքում, Տավուշում, Գուգարքում՝ փարչ, Գեղարքունիքում՝ շարբիկ, Արարատյան դաշտավայրում՝ խորխորա:²

Պղնձե սպասքի այսպիսի նմուշները պատրաստում էին փախրջի³ վարպետները՝ կիրառելով կոման, դրվագման, փորագրման, գողման, ամրակայման տեխնիկաներ: Որպես կանոն՝ յուրաքանչյուր պատմագագաբական շրջանին բնորոշ կենցաղային սպասք ունենում էր իր առանձնահատկությունները, և ջուր խմելու համար նախատեսված սպասքը նույնպես բացառություն չէր: Չնայած կենցաղում ունեցած միևնույն գործառույթին, այնուամենայնիվ դրանք տարբեր պատմագագաբական շրջաններում ունեցել են արտաքին ձևի, չափի, գեղագարդման առանձնահատկություններ, իսկ անվանումների տարբերությունը կապված են եղել տվյալ տարածաշրջանի բարբառային առանձնահատկությունների հետ: Հայոց ազգագրության թանգարանի «Ազգագրություն և կենցաղ 3» (ԱԿ-3) պահոցում պահպանվում է շուրջ յոթանասուն պղնձե ջրխմիկների հավաքածու, որը համալրվել է տարբեր ժամանակներում Շիրակի, Արցախի, Սյունիքի, Տավուշի, ինչպես նաև Ախալցխայի, Նախիջևանի շրջաններից և Երևանի գիտարշավների ընթացքում հավաքված, XIX դարի կեսերից մինչև XX դարի կեսերը կենցաղավարած նյութերով:

Պղնձե ջրխմիկները, ըստ արտաքին ձևի, կարելի է տիպաբանել երկու մեծ խմբի: Առաջին տիպին հատուկ են նստուկավոր, միականթ, ուռուցիկ իրանով, քիչ դեպի դուրս կտրված շուրթով ջրխմիկները, որոնք հայտնի են «մուշուրբա» կամ «կլկլյան» անվանումներով, իսկ երկրորդ խումբը ներկայացնում են քիչ գոգավոր հատակներով, միականթ, գլանաձև, ուղիղ իրանով ջրխմիկները, որոնք բարբառային խոսույթում հայտնի են «դոլչա» անվանումով:

Դոլչա նշանակում է ջրաման, պղնձե փարչ:⁴ Դոլչա կոչվող ջրխմիկները բնորոշ էին Արցախի, Սյունիքի, Նախիջևանի պատմագագաբական շրջաններին և լրացնում էին կենցաղում կիրառվող խոհանոցային սպասքի համալիրը: Դրանք մոտ 10-12 սմ բարձրություն ունեցող պղնձե բաժակներ են՝ պատրաստված կոման տեխնիկայով, առանձին պատրաստված, այնուհետև գամերով ամրակայման կամ գողման տեխնիկաներով ամրացված կանթերով: Դոլչա ջրխմիկները շատ հաճախ զարդանախշվել են փորագրման տեխնիկայով: Իրանը գոտևորող առանձին զարդագոտիների մեջ հանդիպվող զարդամոտիվներից են բուսական, երկրաչափական, նշաձև նախշերը: Այսպիսի գեղագարդումներով դոլչա ջրխմիկները Սյունիք – արցախյան տարածաշրջանին հատուկ բնորոշում ունեն, իսկ Տավուշի մարզի Նոյեմբերյանի Կողբ գյուղին հատուկ են հարթ հատակներով, գլանաձև դեպի վեր ձգվող իրանով, ուղիղ կտրված շուրթով, միա-

² **Марутян А.** Интерьер армянского народного жилища // Հայ ազգագրություն և բանահյուսություն (այսուհետև՝ ՀԱԲ), հատոր 17, Երևան, 1989, էջ 135:

³ *Փախրջի* բառի արմատը *փախրն* է, ինչը նշանակում է պղինձ, իսկ *փախրջին*՝ պղնձագործ, գործածական է *փախր աման* արտահայտությունը, որն ունի *անագը թափված, գործածությունից մաշված* իմաստ, Տե՛ս **Ադայան Է.**, Արդի հայերենի բացատրական բառարան, Երևան, 1976, հատոր 2, էջ 1505:

⁴ **Աճառյան Հր.**, Հայոց լեզվի բարբառային բառարան, Երևան, 2001, հ. 1, էջ 343:

կանթ, մոտ մեկ լիտր տարողությամբ, սովորականից ավելի բարձր՝ 18-20 սմ իրանի երկարությամբ տեսակները: Մրանք օգտագործվել են սեղանին ջուր դնելու և ջուր խմելու համար: Նմանատիպ դուլչա – ջրխմիկների իրանը գոտևորված է լինում ելուստներով կամ փորագրման տեխնիկայով արված շրջագծերով: Պետք է նշել նաև, որ նկարագրված ջրխմիկները այժմ կենցաղում հազվադեպ կիրառելի են, բացառությամբ ջրխմիկների «մուշուրբա» տիպի, որ մինչև այսօր էլ ն՛արտադրվում են, ն՛ կիրառվում:

Մուշուրբա ջրխմիկը համարվում է խոհանոցային սպասքի համալիրը լրացնող պարագա, իր կիրառելիության և արտադրության տարածվածությամբ հատուկ է Շիրակի պատմագագազրական շրջանին, սակայն բառի ստուգաբանությունը և նախապատմությունը տանում են դեպի Արևմտյան Հայաստան: Ըստ Հր. Աճառյանի՝ *մուշուրբա* բառը արաբերենից փոխառություն է և արդյունք XX դարասկզբին Արևելքում կազմված «միջազգային բառարանի»⁵ -ի հայոց լեզվի վրա ունեցած ազդեցության: Պոլսի բարբառում հանդիպում է «մոշուփա», իսկ Վանի բարբառում՝ «մուշուրբա» ձևերը, ինչը նշանակում է «ջրի թիթեղյա ըմպանակ»:⁶

1820-30-ականներին՝ ռուս-թուրքական պատերազմից հետո, այնուհետև 1915թ.-ի կոտորածներից հետո Արևմտյան Հայաստանի բնակչության ներգաղթը Ալեքսանդրապոլ ենթադրում էր նոր մշակույթի ներմուծում և իրացում: Կարինից, Էրզրումից գաղթած արհեստավորները շատ արագ Ալեքսանդրապոլը դարձրին Արևելյան Հայաստանի արհեստավորական խոշոր կենտրոն, և XIX դարի վերջին XX դարի սկզբին Ալեքսանդրապոլում կար ավելի քան հարյուր արհեստ:⁷ Հատկապես մետաղամշակությունը մեծ ծավալով դարձավ գերիշխող: Պղնձագործ վարպետների արտադրանքի գերակշիռ մաս կազմեցին պղնձե սպասքի տեսակները, որոնցից մուշուրբաները հետագայում դարձան ալեքսանդրապոլցիների քաղաքային մշակույթի խորհրդանիշներից մեկը: Մեկ ավանդական մուշուրբա պատրաստելու համար պահանջվում է գրեթե 8 ժամ, որպեսզի թիթեղագործ վարպետը կոման տեխնիկայով ստանա մուշուրբան, իսկ պատրաստման որակն ու հմտությունները գյուրեցի վարպետները գնահատում են հատուկ չափորոշիչներով: Օրինակ՝ հմտության չափորոշիչ է, երբ մուշուրբայի իրանը թիթեղի մեկ կտորից է պատրաստվում: Որպես պատրաստման հումք օգտագործվում են պղինձը, արույրը, մելքիորը, վերջին ժամանակներում նաև՝ արծաթն ու ոսկին: Գիրառվում են մետաղամշակության մեջ ընդունված կոման, զոդման, դրվագման, փորագրման, կոկման, փայլեցման տեխնիկաները: Ձողանյութի ճիշտ ընտրությունից են կախված թի-

⁵ **Խաչատրյան Մ., Ջաքարյան Ս.**, Արևելյան լեզուներից կատարված բանավոր փոխառությունները Գյումրիի խոսվածքում, Շիրակի պետական համալսարանի (ՇՊՀ) Գիտական տեղեկագիր, հատոր 1, պրակ Բ, Գյումրի, 2018, էջեր 60-61:

⁶ **Աճառյան Հր.**, Թուրքերեն փոխառեալ բառերը Պոլսի հայ ժողովրդական լեզուին մեջ համեմատությամբ Վանի, Ղարաբաղի և Նոր-Նախիջևանի բարբառներում, Մոսկվա-Վաղարշապատ, 1902, էջ 241:

⁷ **Աղանյան Գ., Բազեյան Կ.**, Ալեքսանդրապոլ. Ազգագրական էսքիզներ // ԳԱԱ ՇՀՀ կենտրոնի «Շիրակի հնագիտական և պատմագագազրական ուսումնասիրություններ» մատենաշար, պրակ 2, Գյումրի, 2015, էջեր 19-20:

թեղյա ջրխմիկների որակն ու գեղագիտական տեսքը: Կարևոր է, որ գողանյութի հարգանիշը ցածր լինի օգտագործվող մետաղի հարգանիշից, որպեսզի տաքացման փուլում գողանյութը ավելի շուտ հալվի, քան առարկայի բուն նյութը: Արծաթի պարագայում, եթե հարգանիշը 925 է, ապա գողանյութի հարգանիշը պետք է լինի 875 ից ոչ բարձր:⁸ Եթե ջրխմիկ մուշուրբայի պատրաստման համար մետաղ է ընտրվում պղինձը կամ լատունը, շատ կարևոր է, որ գողանյութը արծաթ պարունակի, ինչը նպաստում է գողման ամրությանը, միացումների հարթ ու աննկատ լինելուն: Որպես կանոն՝ կենցաղում կիրառվող դասական մուշուրբան գուրկ էր զարդանախշումներից, հատակին ունենում էր միայն պատրաստող վարպետի կնիքը՝ անվան սկզբնատառերով:

Մակայն արդեն տասը տարուց ավել է, ինչ նկարիչ գծագրողի ակադեմիական կրթություն ստացած և այժմ Գյումրու Շիրակի պետական մանկավարժական համալսարանի կերպարվեստի ամբիոնում մետաղի գեղարվեստական մշակում դասավանդող գյումրեցի Յուլակ Կոշտոյանը մուշուրբաների գեղարվեստական տեսքը ապահովում է Գյումրվա ավանդական զարդամոտիվներով արծաթագործությամբ զբաղված պապերից: Վարպետ Յուլակը, որ արծաթագործությամբ զբաղվող Կոշտոյանների տոհմի չորրորդ սերունդն է, առանձնակի խնամքով է ներկայացնում արդեն 120 տարվա պատմություն ունեցող զարդերի կաղապարներն ու հատ-հատ նշում զարդամոտիվների անվանումները՝ «ջուխտ չիբուխ», «ձգված նախշ», «մաղադանոս», «խաչեր» և այլն: Կապված պատվիրատուի ճաշակից ու նախասիրություններից՝ երբեմն նախշազարդումները դալամով՝ փորագրում է ծծմբի և սողայի խառնուրդից ստացվող սև հիմնագույնի վրա: Վարպետ Յուլակի պատրաստած արծաթաջուր և ոսկեջուր մուշուրբաները որպես սպասք կենցաղում գրեթե չեն օգտագործվում և համարվում են Գյումրու ավանդությանին կենցաղը ներկայացնող հուշանվերներ:

1895-1896թթ. Էրզրումից Ալեքսանդրապոլ գաղթած պղնձագործ վարպետների ժառանգներից Սուրեն Ժամակոչյանը Ալեքսանդրապոլի առաջին մուշուրբա սարքողն էր, որն իր արհեստը ժառանգել էր պապերից և փոխանցել որդուն՝ Էդուարդ Ժամակոչյանին: Ըստ բանասացի փոխանցած տվյալների՝ հենց վարպետ Սուրենն է առաջին անգամ ստեղծել մուշուրբայի հատակի կիսազնդաձև ներդիրը, որի վրա գտնվող իրար գուգահեռ երկու անցքերի շնորհիվ ջուր խմելիս առաջանում է հատուկ ձայն, ինչի պատճառով էլ գյումրեցիները մուշուրբային տվել են երկրորդ անվանումը՝ կլկլան:¹⁰ Էրզրումցի պապերից ընտանեկան արհեստի հմտությունները ժառանգած մետաղագործ Ժամակոչյանների արհեստը այժմ շարունակում է Էդուարդ Ժամակոչյանը, որը ցավով է նշում, որ արհեստավորներ քիչ են մնացել Գյումրիում, հատկապես 1988-ի երկաշարժից հետո, և որ ավանդույթները պահպանելու և սերունդներին փոխանցելու խնդրի առջև են կանգնած: Վարպետ Էդիկը աշխատում է տանը, հորից մնացած գնդա-

⁸ Ավետիսյան Մ., Դաշտային ազգագրական նյութեր (ԴԱՆ), բանասաց՝ Յ.Կոշտոյան, Գյումրի, 2021:

⁹ Արաբերենից փոխառություն է, թարգմանաբար նշանակում է *գրիչ, մետաղե գործիք փորագրության համար*, Աճառյան Հր., Ժամանակակից հայոց լեզվի բացատրական բառարան, Երևան, 1974, հ. 3, էջ 427:

¹⁰ Ավետիսյան Մ., ԴԱՆ, բանասաց՝ Է. Ժամակոչյան, Գյումրի, 2021:

նի և ութ մուրճերի միջոցով, որոնցից յուրաքանչյուրը աշխատանքի տարբեր փուլերում է գործածում՝ իր առջև խնդիր դնելով պահպանել և փոխանցել դասական մուշուրբա պատրաստելու ավանդույթները: Բանասացը պատմում է. պապը՝ Միլիտոսը, Ալեքսանդրապոլում արհեստանոց և խանութ է ունեցել, մինչդեռ ինքը նման ճոխություն իրեն թույլ տալ չի կարող, քանի որ արտադրանքի ծավալները մեծ չեն և հումքի հայթայթման հետ կապված դժվարություններ կան: Հաշվի առնելով մուշուրբայի արտադրության և սպառման ներկայիս դժվարություններն ու խնդիրները՝ մուշուրբա պատրաստող վարպետները մտավախություն ունեն, որ կգա ժամանակը, երբ մուշուրբայի հանդեպ հասարակության հետաքրքրությունը կպակասի, ինչը կհանգեցնի արտադրության վերացման: Այս է պատճառը, որ ըստ ՀՀ կառավարության 2011թ հունվարի 20-ի որոշման՝ ՀՀ անհապաղ պաշտպանության կարիք ունեցող ոչ նյութական մշակութային ժառանգության արժեքների ցանկը համալրվեց մուշուրբայով՝ որպես վերացող մշակութային արժեք: Այսօր մուշուրբան Գյումրու բրենդներից մեկն է ու հարյուրավոր գրասաշրջիկների փնտրտուքի առարկան:

Մետաղի գեղարվեստական մշակումով զբաղվող ժողովրդական վարպետ Մամիկոն Մխիթարյանը ևս պատրաստում է մետաղե ջրխմիկներ: 1996-ից Հայաստանի նկարիչների միության անդամ վարպետը կարծում է, թե քարացած ավանդույթներով առաջնորդվող արհեստավորը նման է թևերը կտրած թռչունի, և որ պետք է յուրովի ստեղծագործել, ավանդույթը ներկայացնել ժամանակին համընթաց, որպեսզի ասելիքդ տեղ հասնի:

Մետաղի գեղարվեստական մշակման հմտություններին վարպետ Մամիկոնին ծանոթացրել է Կարսից գաղթած և Ալեքսանդրապոլի որբանոցում մեծացած հայրը՝ Մնացականը, որը, 1960-ին որդուն նվիրելով մետաղագործ պապի աշխատանքային գործիքները, կարծես ուղղորդում է նրան հետագա մասնագիտության ընտրության հարցում: Ստանալով մասնագիտական կրթություն (1971-ին ուսանելով Երևանի գեղարվեստատեխնիկական ուսումնարանում, այնուհետև՝ Երևանի մանկավարժական ինստիտուտի նկարչագծագրական ֆակուլտետում)՝ սկսում է առավել մասնագիտացված զբաղվել մետաղամշակությամբ: Արծաթե, պղնձե կամ լատունե ջրխմիկ պատրաստելու համար վարպետը կիրառում է վեց տեխնիկա՝ կոման, հավաքման, դրվագման, փորագրման, գոդման, ձուլման: Բուն մետաղի գործին անցնելուց առաջ յուրաքանչյուր ջրխմիկի համար կազմվում է տեխնիկական գծագիր, փովածք, որի հիմքի վրա էլ ստեղծվում է ջրխմիկը և անկախ պատրաստման նյութից՝ անպայման ներսից արծաթապատվում է: Բանասացը կլայեկման տեխնիկական համարում է հնացած և հիգիենայի տեսանկյունից ոչ ճիշտ:¹¹ Արծաթով աշխատելու պարագայում, կապված հարգանիշի հետ՝ Մամիկոնյանը շրջանցում է ընդունված կարգը՝ աշխատելու համար ընտրելով 960 հարգի արծաթը: Հարգանիշի այսպիսի ընտրությունը թույլ է տալիս կառուցվածքային առումով ավելի բարդ գործեր ստեղծել, քանի որ բարձր հարգի արծաթը ավելի մոտ է պղնձի փափկությանը և ապահովում է առարկայի պլաստիկությունը: Վարպետ Մխիթարյանի պատրաստած ջրխմիկները ամբողջովին գեղազարդված են բուսանախշ և

¹¹ Ավետիսյան Մ., ԴԱՆ, բանասաց՝ Մ.Մխիթարյան, Երևան, 2021:

կենդանակերպ ոճավորված զարդամոտիվներով, երբեմն էլ հայ թագավորների դեմքերը կրկնող մարդակերպ իրաններով: Զարդամոտիվի ընտրության հարցում Մ. Մխիթարյանը օգտվում է բացառապես հայ մանրանկարչությունից և խաչքարագործությունից: Զարդամոտիվը մետաղի վրա դրվագելուց կամ փորագրելուց առաջ անցնում է մշակման փուլ՝ թղթի վրա նախագծվում է, հարմարեցվում մետաղի առանձնահատկություններին, որպեսզի, ինչպես Վարպետն է նշում, «նստեցվի» մետաղի վրա: Այսպիսով՝ Մխիթարյանի պատրաստած ջրխմիկները արտաքին ձևի լուծումներով, գեղագարդման առանձնահատկություններով, կիրառվող տեխնիկաների նորամուծություններով կարելի է համարել մետաղի գեղարվեստական մշակության նորագույն դպրոցի լավագույն նմուշներ:

Մետաղե ջրխմիկները մետաղագործ վարպետների արտադրանքի մաս են կազմում և չեն համարվում արհեստի առանձին ճյուղ: Այսօր տարբեր պատճառներով պղնձյա սպասքի կիրառությունն ու արտադրությունը նվազել են, իսկ մուշուրբանների առկայությունը պայմանավորված է հուշանվերային արտադրությամբ: Ժամանակի ընթացքում մուշուրբան կամ, ինչպես գյումրեցիներն են սիրում անվանել, կլկլանը, կորցրել է բուն գործառույթը, ստացել խորհրդանշային իմաստ և դարձել Գյումրվա ավանդական մշակույթի ամենաբնութագրիչ տարրերից մեկը:

Եզրահանգում. XIX-XX դարերում մետաղյա ջրխմիկները բնորոշ են եղել գյուղական և քաղաքային կենցաղին՝ լայնորեն կիրառվելով Հայաստանի գրեթե բոլոր պատմագագարական շրջաններում: Ըստ ջրխմիկների տարածաշրջանային, արտաքին ձևի, գեղագարդման առանձնահատկությունների՝ դրանք տիպաբանվել են երկու մեծ խմբի: Առաջին տիպը ներկայացնող նստուկավոր, միականթ, ուռուցիկ իրանով ջրխմիկների օգտագործումը պայմանավորված է հատկապես XIX դարի 30-ականներին Արևմտյան Հայաստանից արհեստավորների ներգաղթով: Երկրորդ տիպի՝ հարթ հատակներով, գլանաձև, ուղիղ իրանով, միականթ ջրխմիկները հատկապես տարածված են եղել Սյունիք-Արցախի, Տավուշի պատմագագարական շրջանների սպասքի համալիրում:

ТИПОЛОГИЯ МЕТАЛЛИЧЕСКИХ ЧАШ ДЛЯ ПИТЬЯ ВОДЫ

Аветисян М.

Ключевые слова: металл, чаша, вода, полусферическая вставка, кухонная утварь, Александрополь.

В XIX-XX вв. металлические чаши для питья воды были характерны для сельского и городского быта и широко применялись почти во всех историко-этнографических регионах Армении. Исходя из региональных, внешних и декоративных особенностей металлических чаш, типологически их можно разделить на две основные группы. Использование металлических чаш, представляющих первый тип, с поддоном, одной ручкой и выпуклым туловом, обусловлено миграцией ремесленников из Западной Армении в 30-ые годы XIX века. Чаши второго типа, с плоским дном, цилиндрическим туловом, одной ручкой, были в основном распространены в комплексе посуды историко-этнографических регионов Сюник-Арцах и Тавуш.

TYOLOGICAL FEATURES OF METAL WATER PEWTERS

Avetisyan M.

Key words: *metal, pewter, water, kitchen utensils, hemispherical base, Alexandropol.*

Metal water pewters were typical in the rural and urban everyday life in the XIX-XX centuries and were widely used in almost all the historical-ethnographic regions of Armenia. The pewters were classified into two large groups based on their areal, shape and ornamentation peculiarities. The use of the first type stands is conditioned especially by the immigration of craftsmen from western Armenia in the 1830 s. The second type flat-bottomed, cylindrical, straight-bodied, one-handled pewters were mainly used in dinner sets of the historical-ethnographic regions of Synik-Artsakh, Tavush.

Գ ր ա կ ա ն ո լ թ յ ո ն

1. Աղայան Է., Արդի հայերենի բացատրական բառարան, հ. 2, Երևան, 1976:
2. Աղանյան Գ., Բազեյան Կ., Ալեքսանդրապոլ. Ազգագրական էսքիզներ // ԳԱԱ ՇՀՀ կենտրոնի «Շիրակի հնագիտական և պատմագագրական ուսումնասիրություններ» մատենաշարի 2-րդ պրակ, Գյումրի, 2015:
3. Աճառյան Հր., Թուրքերեն փոխառեալ բառերը Պոլսի հայ ժողովրդական լեզուին մեջ համեմատությամբ Վանի, Ղարաբաղի և Նոր-Նախիջևանի բարբառներուն, Մոսկվա-Վաղարշապատ, 1902:
4. Աճառյան Հր., Ժամանակակից հայոց լեզվի բացատրական բառարան, հ. 3, Երևան, 1974:
5. Աճառյան Հր., Հայոց լեզվի բարբառային բառարան, հ. 1, Երևան, 2001:
6. Խաչատրյան Մ., Զաքարյան Մ., Արևելյան լեզուներից կատարված բանավոր փոխառությունները Գյումրիի խոսվածքում // ՇՊՀ-ի Գիտական տեղեկագիր, հ. 1, պրակ Բ, Գյումրի, 2018:
7. Մուքիսսիան Ա., Հայոց լեզվի հոմանիշների բացատրական բառարան, Երևան, 2009:
8. Марутян А., Интерьер армянского народного жилища. // ՀԱԲ, հատոր 17, Երևան, 1989:

Ընդունվել է՝ 03. 07. 2021

Գրախոսվել է՝ 02. 10. 2021

Հանձնվել է տպ.՝ 15. 10. 2021

Տեղեկություններ հեղինակի մասին

Մերի ԱՎԵՏԻՍՅԱՆ՝ Սարդարապատի հերոսամարտի հուշահամալիր Հայոց ազգագրության և ազատագրական պայքարի ազգային թանգարանի ավագ գիտաշխատող, էլ. հասցե՝ meryavetisyan1984@gmail.com